

ՆԱՄԱԿԱՆԻ ՊՕՂՈՍ ԱՐԱՊԵԱՆ ՏՊԱԳՐԻԶԻ (1781 - 1784)

(Շար., տե'ս «Բազմավեպ» 1981, ք. 1-2, էջ 73-83)

Ը.*

Գրուած Թիֆլիսէն, ուղղուած Պալիս, իր հօր՝ Յովհաննէսին
(1781, Հոկտ. 27)

Ծանիր եւ զայս՝ 2 բարեւադիրս 1 է. 8երրորդին՝ որ այսմ գրիս սիւրէթն է՝ մօտս է, դեռ չեմ ղրկեր, կու ղրկեմ:

Եւ զկնի տիրոյ եւ խաղաղութեանս յայտ առնեմ աստուածասիրի եւ բարեպաշտի հօրդ իմոյ՝ զի ահա Սեպտ. 21ին մէկ գիր կտոր մի թղթով ձեռամբ այսմ թղթիս. զի այս Սեպտ. 21ին գրեալ գիրն սլահարանով շինուած հասնին գրած իքէն՝ գացող մարդ չլինելոյն համար բացի եւ զայս նոր գիրս եւս միջոմն եղի, որ այս նոր գրովս 8 գիր կու լինի:

Ապա ի Հոկտ. 2ին սկսեցի երեք Թօթաթ թաւախ անել. լաւ վարպետ մի կայ, ինքն բնական արգրութեան է, բայց Ստամպոլ շատ է բաներ եւ լաւ հէղարիֆէնտ է. անունն հաճի Ալէքսանտրի է, լաւ բարեպաշտ անձ մի է, քաղաքավարի, եւ կինն է հայ. Աստուծով մեր բանն փօյա կու տանի. որ Հոգեւոր Տէրն քահաթխանան շինել տալու ժամանակին զայս վարպետն տանիլ տուեր էր, որ երկաթներն շիներ էր:

*) Այս Ը. նամակը, որ ղրկուած է Նախընթացին հետ միասին, ձեռագրին մէջ անոր նման զոյգ թուագրում մը կը կրէ՝ է.-Ը. (տես «Բազմավեպ», ՃԼԹ (1981), էջ 82):

Դարձեալ Սեպտ. 28ին Պարոնի երկրորդ որդին դէմ ընդ առաջ ելաւ հօրն՝ որ քաղաքն մտանելոց էին բոլորն. սակայն Պարոնն այն օրն ետ սլաճուց, թէ շուտով պնաս քաղաքն, թօփն, թօփխանան, ճէպխանան եւ հաւաքուած զօշունն առնուս պաս, քանդի լէզկիք եկեր են դուրս:

Նաեւ Սեպտեմբերի 30ին մեծաւ հանդիսիւ ելեալ գնացին. թէ՛ պէտ յառաջմէ ձայնն կար, բայց լէզկիք եւտ քաշուեր էին, թէ Պարոնն որ քաղաքն գնայ՝ այն ժամանակին մէյտանն մեղի կու մնայ, որ Կախէթու գեղերն կոխեմք եւ աւար առնեմք: Լաքէն քրիստոսապաւին արթուան լինելով ծանր կու դար, թէ նայիմ ստոյգ է մի եւ կամ ջլինի որ օյին անեն: Յետոյ խապար եկեր էր թէ դուրս եկաւ լէզկին, այժմ գնացին, օսն, թուշն, չէրքէզն եւ հաւատարիմ լէզկիքն՝ որ եօլիւֆէն կուտեն միշտ, եւ եւս վրացտանու (ՏԲ) զօշունն, ընդ ամէնն գնացին: Աստուածն ամենայնի ինքն այց արասցէ:

Դարձեալ Հոկտ. 2ին Անտոն Քաթարիկօսն եկն ի քաղաքն հանդերձ իւրայոյլքն:

Դարձեալ Հոկտ. 4ին բոլոր հայոց եկեղեցեաց քահանայքն մեծաւ հանդիսիւ, հանդերձ առաջնորդօք եւ վարդապետիք Ագեստաւորած, եւ հանդերձ մասամբք աւետարանօք, մօմբօք եւ խաչալէմներով՝ ելին Խանդաստան, ապա խարուածեան շարականեր ասելով եւ ձայնաւոր Տէր ողորմեայիւ, բոլոր քաղաքն շրջեցան. եւ Պարոնի մէյտանն մի ոմն ի քահանայից աջ էառ առաջնորդէն, ելաւ ատեան, հայերէն եւ վրացերէն քարոզ տուաւ եւ օրհնութիւնս մատոյց Քրիստոսապաւին, թէ զթշնամիսն հարածականս արասցես Տէր Աստուած, եւ այլք անթիւք, զոր չեմ կարեր ճառել: Եւ վրացիք դարմացան դիտութեանն նորին: Եւ անտի բոլոր քահանայիք եւ ժողովրդօք բացապուրիս եւ բոկիկ ոտօք եկին ի վանքն, կրկին հայցուածք եւ պաղատանք, եւ առաջնորդն սկսեց քարոզ ատել մինչ զի քարերն լացին եւ ոչ թէ մարդիկքն. այն մեծ հռչակաւոր եկեղեցին ներս դուրս փնճախնձ լիքն էին, եւ մինչ զի չարսը կամ պաղար՝ թէ՛ վրացի, թէ՛ թուրք բնաւին խանութ չի բացին, ուր կու մնայ հայքն. եւ բնաւին առ եւ տուր չեղաւ հայերուն համար՝ թէ Խանդաստան երբեք ան. զորս ինքնաբուն բարին Աստուած ըստ մեծի ողորմութեան իւրում ինքն այց արասցէ տառապեալ ազգիս Հայոց եւ Տէր լիցի օգնական Քրիստոսապօրին. ճամբիտ պարտական եմք միշտ եւ հանապաղ աղօթս առնել վասն կենաց նորին:

Ապա մոռացա[յ] կուսանաց Խանդաստան ելլելին, զորս նոքա քան զչափն աւելի, եւ էին Հայոց ազգ, եւ յատուկ սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցի ունին, զորս քանի մի անգամ գնացի:

Դարձեալ ասեմ՝ զայս Պէնտէկոստէ օրս, այսինքն 50 օր է որ քաղաքս եմ եկեալ, այսօր որ է մեծ ուրախութիւն, այսինքն ինձ միսի-

Թարական օր, որ է Հոկտ. 5-ումն: Մխիթարական ասութիւնս ուրիշ մի՛ իմանայք. այսքան որ Գրիստոսապետին տեղս չէ՝ այս է. թէ չէ ամէն ինչս կատարեալ է:

Նախ Գրիստոսապետին մէկ մխիթարական գիրն եկն, որ է այս.

«Ի Հերակլ արքայէ ամենայն Վրաց եւ Կախէթու, հասցէ սիրով բարեւ քեզ, մեր բարեկամ ուստա Պողոսիդ, զի ահա իմանաս որ այս կողմիս բաներն այնպէս հանդիպեցաւ որ եկանք այս տեղ. հարչանդ քեզմէն հեռացեալ լինինք, լաքէն դուն մոռանալու մարդ չես որ քեզ մոռանանք: Հիմա մեզ որդին Գիրորդին վերա[յ] էլ գիրել եմք որ քո պատիւ եւ հուրմաթն անպակաս առնեն, հէրպէթ պիտի որ պետա՝ մաղ չլինիս. Աստուծով ումիտ ունիմք որ այս մօտիկ ժամանակս լաւութենով քեզ տեսնունք, քո բանին էլ ձեռք դնենք եւ քո ահւալն գրես: Դարձեալ մերիք Աւետիքին էլ գրել եմ՝ որ քեզ լաւ մուղայէթ լինա. լեր ողջ»:

Գիր բերօղն մէկ լէզլի էր, գլխաւոր հաւատարիմ. ռայէթ պատիւ արարի՝ դրկեցի. լաքէն ես եւս գիր մի գրեցուցի Տէր Պետրոսին, որ է այս.

«Աստուածապատիւ եւ քրիստոսասէր, պերճիմաստ եւ զգօնամիտ, քրիստոսապետ եւ խաչապարծ, յԱստուծոյ օրհնեալ, մեծի արքայից արքայիդ Վրաց, Երկրորդիդ Հերակլայ, մեծաւ խոնարհութեամբ եւ տիր կարօտիւ ի գոնս անկեալ յայտ առնեմ: Յետ որոյ յայտ լիցի մեծի տէրութեանդ զի զկնի դնալոյն քոյ՝ այնքան աղատում եղէ վասն իմ գործոյս ոչ յաջողելոյն, մինչ զի կամեցայ գալ այդր ի սպաս ձեր. եւ մինչ յայտալիս տրտմութեան կայի, յանկարծ այսօր շնորհալի եւ պթալի թուղթ քոյ եհաս մեզ, որով ուրախացայ քան չափն աւերի հոգեով եւ մարմնով. եւ կրկին հոգին դարձաւ յիս. ուստի մեծապէս շնորհակալ եմ գործումս արքայէդ՝ որ զնուաստութիւն մեր ի գրի յիշեալ էիր եւ զմեզ մխիթարեալ էիր: Խնդրեմ յԱստուծոյ, որ է Թագաւոր թագաւորաց եւ Աստուած աստուծոց, զի քեզ աւուրբ պահեսցէ ի պարծանս քրիստոնէական ազգացն եւ ի կրթութիւն ըստորադրեալ գործակալաց քոց, որք զմեզ անտես առնեն: Իսկ ի կողմանէ մերս գործոյն, զոր հրամայեալ էիր թէ գրեալ եմ առ արքայ որդին մեր եւ առ պարոն մերիք Աւետիքն, տեսցուք թէ մեզ որպիսի ճանապարհ տան. յետոյ գայն լրիւ գրելոց եմ: Վերջապէս խնդրեմ յԱստուծոյ որ քի թիկունս հասանիցէ տեսառնդ իմոյ, տալով յաջողութիւն եւ յաղթութիւն, զի շուտով արժանապաշտ քաղցրիկ տեսութեանդ: Եւ թէ զմեր որպէսզն հարցանիցես, յուստեք չունիմք ինչ մխիթարութիւն՝ բաց ի Մուշրուք Դաւիթէն, որ հարազատ գոլով տէրութեանդ, սա միայն զնայ եւ գայ առ մեզ, յորմէ շնորհակալ եմք: Մնամք աղօթող առ Տէր ի դէմս առեւթ պատարագին՝ վասն կենաց եւ յաջողութեան մեծի օրհնեալ արքայիդ: Որ եւ ողջ լեր ի

պարծանս տաամբաճի Պօղոս: Գրի քի ՈյՄԼ թուին, եւ ի Հոկտ. 6, ի մայրաքաղաքս Թիֆլիդ»:

Երկրորդ՝ սրբազան Քաթալիքօսին գնացինք ի տեսութիւն եւ խօսակցեցանք եւ անտի եկինք:

Երրորդ՝ յերեկոյին Պարոնի որդուն, որ է Քաթալիքօսին տիաքօն մօտն էր, չիւնքի ի միասին եկին տեղս. նորա հետ եւս տեսնուեցանք. (լաքէն իմէ մաչալաւ), Աստուածն ամենայնի սատանայական որդայթից փրկեալ ազատեսցէ, թէ՛ խոնարհութիւնն, թէ՛ քաղաքավարութիւնն, թէ՛ հեղաթիւնն եւ թէ՛ խոհեմութիւնն խօսք չի լինիր. լաւապէս խօսակցեցանք եւ շատ սէր ունեցանք, եւ է անուն նորին Այի Անտօն, եւ թէպէտ 17 տարուան է, բայց տեալօք եւ ոսկրօք է. 40 տարուան վարդապետի չափ խելք տանի, եւ մինչ զի Քաթալիքօսն որ վախճանի՝ տեղն պիտի նստի:

Եւ եւս չորրորդապէս՝ քերդի եկեղեցւոյ առաջերէց Տէր Առաքելն կայ, որ այս եկեղեցին Աղքատու Իսրայէլ Կաթողիկոսի ղէմն է, այսինքն կաթողիկոսարան է այժմ. կաթողիկոսն տեղս չէ, գալու է: Այս Տէր Առաքելն արքայի Թարգմանն է, Տէր Պետրոսին պէս է, չիւնքի յառաջմանէ քանի մը անգամ եկաւ գնաց մօտս. ասած ունէր թէ «Պարոնի դրկած գրեքնիւ, որ էր պասմայ՝ երկուքիդ քերնէն, ես Թարգմանեցի, ու կրկին ձեզի պատասխանն գրեցի ու կնքեց, դրկեց ձեզ հայերէն»: Ասի թէ «Թէ որ միւսէվէտէն ունիս նէ ինծի բերես որ տեսնեմ»: Եւ էր այս.

«Երկրորդ Հերակլ արքայ եւ Բագրատունեան, Դաւթեան, Սողոմօնեան, տիրող մայրաքաղաքս Թիֆլիզու, Վրացտանու, Կախէթու, Ղաղախու, Բօրչալու եւ Շամչադինու, եւ այլ ամենայն բոլոր շրջակայ դաւառաց առցին: Յորմէ ժամանեցէ թուղթ սիրալիբ ողջունի, ի վերայ հանճարեղ եւ շնորհառատ դպրապետ Յօհաննիսիդ, եւ բարեսնունդ գաւակին քում տիրացու Պօղոսին. որ ծանիք, սիրելիք, զի շնորհածիր մատանցն ձերոց գրեցեալ թուղթ առ մեզ եհաս, ձեռամբ ծառային մերոյ թիֆլիզցի Ենօք սլաճառականին, զոր ընթերցեալ մեր, ընդ որ յոյժ ուրախ եղաք, գոմելով զբարի դիտաւորութիւնս ձեր, զոր ունիք առ ի լոյս ածել զարհեստն սոպազրութեան ի տէրութեանս մերում: Նա եւս գրեալ էիք ի թղթոյն ձերում, թէ ի տարւոյն Գոմեծ [3·500] դուռչ ծախս ունիմք ի մարմնական պէտս ընտանեաց մերոց: Միամտեցարուք, զի բաց ի վարձուցն ձերոց, զորս վաճառեալ էք, այլ եւ խիլայս եւ պարգեւս ընկալնոց էք ի տէրութեանէ մերմէ. եւ եւս մատերիմ պաշտօնեայն մեր մահտեսի հաճի Մելիտօնն հաւատարմացուցէ զասացեալն մեր ձեզ: Ուստի ի հասանել հրովարտակիս մերոյ առ ձեզ, իսկոյն եւ անյապաղ առաքեսլիք գուստանակիրթ գորդիդ քո զտիրացու Պօղոսն՝ հանդերձ արհեստից պարագայիւքն, ամհոգ լինելով յամենայն կողմանց, և լերուք ողջ ի Տէր»:

Ահա այս է եղեալ Պարոնի ղրկած թուղթն մեզ. լաքէն թասիհ պիտի անեմ՝ ինչ բան է որ մեզ չի հասաւ: Զայս եւս իմա՛, ահա այս միւսէվէտս թաղնաբար տուաւ:

Հինգերորդ՝ (ահա այս 5 եղելութիւնս յիսնաւոր օրս եղեւ, այսինքն 50 օր է որ եկեալ եմ տեղս, Աստուծով խորհրդաւոր է)՝ Պարոնն Կախէթ գնալու ժամանակին ասաց թէ՝ «Ռուսէն (Յա) եկած տպարանն եւ գրերն Աստուծով ղրկեմ, նայէ բանի կու դա՞յ մի»: Ղրկեր էր. պուռման խօլանովն շատ պատուական էր. եւ գրերն, որ է պողպատքն, որը ժանկը՝ մէկ ատկի ըրեր է, որ քանի չի դար, որն ալ լաւ է՝ կրկին պղինձ վարնելու չի դար ու կու կոտրվի. պղինձներն ալ Սարգիս վարդապետի բերածներն կու նմանի՝ բանի չի դար. ֆորմայքն՝ ոչինչ, եւ զէզկեահի երկաթներն լաւ են. լաքէն փայտերն չկան, որ նոր պիտի շինուի, եւ գրերն նոր շինելու են. եղեւ այս տեղի պուռմա[յ]ով՝ երեք պուռմայ: Նաեւ երեք գրի ձեւ՝ երեք ֆորմայ, եւ երեք պուռմալը գրին զմականերն զարնելու, եւ ութն պուռմալը որ գրին փէրտահն կու տրվի, ասոնց հետն եմ: Եւ այլքն ինչ որ պէտք է՝ նորուց շինել կու տամ, բացի մեծ պուռմաներէն:

Նա եւս ճուարիզմամա[յ]ի արհի մանորիտ Անտոնիոսն կամիս հարցանել, այսինքն Մէլսոնի հետն որ կու գայր, արքա[յ]ին սիրելին է, Կախէթ է գնացեր, դեռ չեկաւ:

Նա եւս Հոկտ. 8ին, ինն պուլս եւ 16 ողջ քերին քաղաքս ըզգկիներէն, թօսին տօնանմայ արարին, եւ Կեօրկի Պարոնի որդին բերօղնեռուն խիլթ հարուց. լաքին իմանաս որ Պարոնն լէզկիներուն վրայ նստեր է, այն լէզկիներէն 300 հատ գողութեան կելնեն ու մէկ թուրքի գիւղ կկոխեն, որ այս թուրքքս Պարոնի ուսէն են. 40 հոգի են եղեր, կ[ը]նեն չեն ըներ թուրքերն վերայ կելլեն, շատին գլուխն կու կտրեն, շատն ջուրն կու խեղդվի, 40 հոգի ալ այն տեղն կու ծախեն, եւ այն միայնակ ինն գլուխ եւ 16 ողջս կու բերեն. Աստուծով ուղուր է, հանդաստանին միւսիւղաթն է:

Այլ եւ տեղուոյս առաջնորդ Կարապետ վարդապետն Հոկտ. 11ին, հանդերձ քահանայիւք, եկին մօտս շնորհաւորելու բանիս եւ օրհնեցին. լաւ պատիւս արարի, երան գնացին: Եւ սոյն օրս Պարոնի քաթալիքօսքու որդին եկն հանդերձ քահանայիւք, եպիսկոպոսօք, արեղայիւք եւ այլ մարդկամքք, եւ զսոսա լաւ պատիւս արարի: Եւ անտի Կեօրկի Պարոնի որդին եկն, այսինքն Պարոնի թոռն, եւս նոյն գունակ, Եւ [Հոկտ.] 12ին միւս եղբայրն եկն, եւս նոյնգունակ:

Վէ գէքրար (կելլէլիմ Ծամ քէսմէսինէ)*, այս մեր խամ Դաւիթ շուսիճօնին, որ ի Պօլսոյն մինչ ի քաղաքս անտանելի ցաւուն դի-

* թուրքերէն ասացուածք. «Գանք ամէնէն հետաքրքրական նիւթին» (բառացիօրէն՝ Գանք Դամասկոսի շաքարահատին):

մացայ (գէրէ միայն Աստուած դիտէ), համբերելուն վախճանն բարի է ասեմք, որ եղեւն իսկ այնպէս: Գոհութիւն Աստուծոյ, որ իւրմէն նղաւ, ասեմ, այս մարդն որ ինձ մատնեցին նէ՝ հոգւով եւ մարմնով մատնին եւայլն: Ի՞նչ ասեն ածապայ, հի՞շ մի խելք չի դար գլխին. հէլէ մենք անդտար թապիէթն չէինք գիտեր. անգամ մը չասե՞ն թէ թագաւորական դուռն է՝ երթ եւ եկողքն թագաւորական են, դարիպ երկիր է՝ կերթայ չի մնայ, ուխտ անելու մտօք կերթայ, չէ թէ խղմէթքեարութեան: Ծանապարհի մասրաֆն, հախն, ամենայն ինչ հիւհիւէն ելլէ՝ թէ ես չեմ կրնար կենար. ապա չասեն թէ այս մարդուն զոսլում կու լինի: Այս մարդն ինձ աղայ տէյլի ղրկեցի՞ն՝ թէ խղմէթքեար, որ տեսողքն ծաղր կառնեն. ա՛յ արմատ անխից պատճառ եղողին: Հէլէ ինչ եւ իցէ, լաւ վատ եկանք քաղաքս. Տէր Ստեփանն տեսածին պէս ասաց՝ թէ «Այս ի՞նչպէս կու շարժիս. չէ, ինչպէս որ խղմէթքեար ես՝ այնպէս պիտի շարժիս, գէրէ քո ասած երկիրդ չէ. ծաղր կու լինիք. աչքդ բաց, քանիդ մուխայէթ եղիք»: Վարդապետի փոքրաւորն եւս այնպէս թէնպիհ արեր էր ու խրատ տուեր էր:

Զինի այսորիկ եւմիչն խղնիխենթ ուտելով քէֆն աւերեց, ինչպէս որ գրեր եմ: Լաւացաւ, լաւանալուն եւտքն եկաւ մօտս. ամա հիւանդութեան ժամանակին մինչ ի լաւանալն 578 փարայ, թէ՛ իւրն, թէ՛ հէքիմին, թէ՛ խղմէթ անողին, իւր կերածէն, չայէն, դահվէէն, մօմէն, դինիէն փիլիճէն մատէ, Կաւ կերակուրն չօրպայն՝ որ վարդապետէն էր, այս 578 փարայ խարճեր Կաւ ու տուեր եմ իւրն՝ թէ լաւանայ խղմէթիս գտնուի: Եւ այս իմացիր՝ չէ թէ խղմէթքեարի սպով կու մնար ու կու թողէի, այլ եւ վարդապետի երկու փոքրաւորով, որ խղմէթն կանէին հիւանդութեան ժամանակին, թէ ինչ է, թէ Պօղոս աղա[յ]ի խաթերն համար լաւանայ ու խղմէթին գտնուի: Ահա այս էր վերջաւորութիւնն աղուհացի դիւլմանին. լաւանալէն քանի մի օր եւտքըն՝ Տէր Ստեփանին, քիւրճի ատամալօլցի Տէր Գաբրիէլին, մէյմանտար Աբրահամին, վարդապետին Կա փոքրաւորին, սոցա աղաչէր պաղատէր թէ «Աման, ի՞նչ կանէք արէք, Պօղոս աղա[յ]ին իրիճայ արէք, զրուցեցէք որ ինձ իղին տայ որ գնամ էջմիածին, ուխտ անեմ եւ անտի գնամ Ստամբուլ»: Մէկ շաբաթ սոցա կաղաչէ վու պաղատէ. ես բնաւին խապար չուներմ: Վերջն կասեն թէ «Դու տղայ ես, խելառ ես, խելքդ չի հասնիր որ կասես թէ գնամ, մարդն այսքան փող տուեր է քեզ, ելլելս վէ շորի գին է տուեր, վէ այնուհետեւ ճանապարհին այնքան խարճ, այնքան մասրաֆ, վէ տեղս որ հիւանդացար քեզ նայեցաւ, քեզ այնքան փող տուաւ որ խարճեցիր, հիմա ելեր ես թէ կերթամ. այդ դիմարխանա[յ]ի խնդն չի աներ որ դու կանես, մենք նորա չենք կարեր ասել»:

Մէկ շաբաթէն եւտքն Տէր Ստեփանն կու գայ, թէ «Սապէս նապէս, լաքէն ինձ մտիկ կանես նէ՝ ճամփայ տուր որ դնայ, գէրէ քեզի

խեղի չի աներ. ես քեզի լաւ խզմէթքեար կու ճարեմ, անհող լեր»։ Վերջն միւսքն սոյնգունակ աղաչեցին. վարդապետն եւս զիս կանչեց, ինչպէս որ Տէր Ստեփանն զրուցեց թէ «Շահ չունի քեզ, ճամփայ տուր՝ երթայ. վէ կու կանչենք տեղա, քիչ մի տահա կու յորդորենք, եղաւ՝ լաւ, չեղաւ՝ լաւն այն է որ ճամբայ կու տանք, զրէ շունն ծեծելով տիրուն խէր չի ունենար. վէ հիսապն կու տեսնենք, ղուսուր մնացեալին թէմէսիւկ մի կառնունք, վէ ինչպէս որ եղաւ այնպէս վկայական գիր մի գրեմ՝ եղածին պէս Ստամպոլ, որ միա՝ միտ լինին քէն»։

Վէ Դաւիթն եւս կու կանչէ Հոկտ. 11ին, եւ եւս այն տեղն, այսօրան յորդորական խօսք, այսօրան յորդորական խօսք (sic), եւս այսօրան զրոյցք՝ չեղաւ. քանի քանի անգամ ելաւ ոտքս ձեռքս ինկաւ թէ «Աման, զիս ղրկէ, ես այս տեղա կու մեռնիմ, միակ որդուս արեւուն եւ գլխուս արեւուն՝ զիս սանքի գերութենէ կազատեա»։ Վէ տահա շատ աղաչանք. նայեցանք որ ճար չեղաւ, վարդապետն ասաց թէ «Թէմէսիւկն հանէ»։ Հանեցի, կարդաց որ Մայիսի 23էն էր սկսած այլին մինչ ի Հոկտ. 11ին։ Հիսապ արաւ որ հինգ ամիսէն 12 օր պակաս էր ալլին, հինգ ամիս սեպեց, որ կանէ 60 ղուռ Հախն. եւ շորի գինն որ 20 ղուռ էինք տուեր՝ 10 ղուռ սեպեց, որ եղել 70 ղուռ պարտքս. վէ մենք նորա տուեր էինք 170 ղուռ՝ շորի ստկով. 70ըն վար գնալէն ասորա՝ մնաց առնելիքս 100 ղուռ. վէ 100 ղուռն 2 թէմէսիւկ առի, որոց մինն ղայ լինի եւ միւսն ձեռք գտնուի. թէմէսիւկին միջոմն եւս գրեցին թէ մինն ղայ լինի եւ միւսն խապուլ լինա. 578 փարայն եւս պաղչլամիչ անել տուաւ, որ խարճաճս էր հիւանդութեան ժամանակին, ինչպէս որ միւսատիպ տեսաւ հայր վարդապետն՝ այնպէս խապուլ արի, թէպէտ սորա արածին կէօրէ՝ իսկի (6ր) մէկ փարայ չէր հասներ. ամմա ասաց թէ ինքն ամաչէ ու իւր երեան կու թքեն. զարար չունի, քէնէ անոր թող անցնի, անկի քեզի չի անցնի. հէմ դանակա Ստամպոլու առածս, հէմ չիգմէս իւրն տուի. տեսածն թող պատմէ (եօլտիկիւ կիւնիւ արամ[ա]դան, գօղ աղաճընտան թապուտ արարսն հա՛)՝ եւ այլն, թողցուք։

Դարձեալ՝ Հոկտ. 15ին Յօսէփ տիւանն, մեծ գանձապահ Մօլարէթիւսեցէն եւ մուշրուպ Դաւիթն եկին ի տեսս իմ՝ հանդերձ իւր էթիվայիներովն։ Պատճառն այն էր սրանց զալուէն, որ երկու գիր էր գրեր արքայն, թէ գնայք մօտն Պօղոս աղային, որ մօտս կարդացին, ինչ պակասութիւն որ ունի կամ թէ ինչպէս է, ամենայն էութիւնն իմանայք, գրէք եւ միւրթարէք. ահա այսմ աւուրքս կու գամ Աս-

* թուրքերէն ասացուածք. բառացիօրէն (հաւանաբար)՝ «ձամբուն լոյսը չես փնտեր, կոկայնիէ դազող կը փնտես»։

տուծով. արաղ, հէլվա, դահվէ, չայ, անուշ արին եւ գնացին։ Եւ երկուոյն Աղբատու Խարայէլ կաթողիկոսին տեսնուեցայ։

Դարձեալ՝ 17ին, օրն կիւրակի, տեղոյս առաջնորդն՝ դպիւշէն վարաց, հանդերձ վարդապետօք, քահանայիւք եւ մեծամեծ մարդկամբ՝ եկին ի տեսս իմ, եւ զսոցա եւս այնպէս պատուեցի եւ գնացին։ Եւ ղկնի այնտրիկ եաթսուին՝ Յօսէփ տիւանն, Մօլարէթիւսեցէն, մէլիք պարոն Աւետիքն եւ երկու մեծ մարդ եւս եկին ի տեսս իմ, եւ զսոցա եւս այնպէս պատուեցի եւ գնացին։

Եւ 19ին, օրն երեքշաբթի, սահմն 9ին, քրիստոսազօր արքայն հանդերձ որդովք ընտանեօքն եւ զօրօքն՝ բոլորն եկին, եւ Յօսէփ տիւանն մարդ էր ղրկեր՝ թէ «Թող դայ արքային, բարեկենք»։ Եւ գնացի. Յօսէփ տիւանն, Մօլարէթիւսեցէն եւ մելիքն կանգնեցին էին. զիս վերն կանգնեցուցին, երբ որ պալատի դուռն եկն՝ երկրպագեցինք եւ գնացին. ոտքն չթողուց ձիուն վրայ իքէն, ծունկն եւս չթողուց. ձեռաց մէջն համբուրեցի, եկայ տեղս։ Եւ որդիքն միշտ մօտս են. շատ սէր ունեցանք, հոգի են եւ շատ խոնարհութիւն ունին. ինչպէս մեծն՝ նմանապէս օրհնեալ որդիքն։ Զայս մոռացայ ասօլ. արքայն ճեկած իքէն՝ իւր խմած գինիէն՝ Կախէթու 15 թունկի գինի ուղարկեց էր ինձ ընծայ որ կանէ 37 հօխայ, զրէ քաղաքս հին գինի չէր գտանէր լաւն։

Եւ 22ին չորրորդ գանձապահն ղրկեց էր, ինձ ուղեր էր։ Գնացի երկրպագեցի, նստեցուց իւր ներքեւն, երեք սահմն չափ խօսակցեցանք. լաւ 2 չայ, 2 դահվէ խմեցինք, եւ անտի ելաւ կանգնեցաւ, եւ մենք ելանք, եւ ասաց թէ «Պօղոս աղայ, կուգեմ որ քեզ հետ խալվաթ տեսնուիմք երկուքս եւ գրեզ կու կանչեմ»։ Ոտն համբուրեցի, շթողուց. ելանք եկանք, եւ լինի օրհնեալ ի Գրիստոսէ. ամէն։

Նաեւ վանքի աւագերէց համաճարաշատ Տէր Ղազարն հրաւիրեց, պատիւ ճաշն այնտեղ կերանք, հանդերձ առաջնորդին եւ մեծամեծ իշխանօք։ Այլ եւ մինչ ի օրս դեռ աշակերտ չեն տուած ու մուստահալին կու նայի որ աշակերտի համար խօսքն պիտի անենք արքայի հետ։ Եւ Փօրմայից վրայ ահա կաշխատիմ եւ նոր ի նորոյ գիր պիտի շինեմ, զորս քանի մի շինեցի։ Եւ եւս Մելիտօնի բանն նէ մալիւմ է, այսինքն փողի բանն սառաֆին. Ռէիզ օղլուին ստակն եւ Արդրու՝ մայ առած ստակս Աստուծով այսմ աւուրքս կու տան որ տեղդ կու պառկի։ Նա եւս ըստ մեծի մասին գլուխ պիտի տանիս. ի՞նչ, այսինքն բարեանունդ եւ օրհնեալ Մուշրուպ Դաւիթի բիճայն, որ իրաւի չէ թէ բիճա, այլ խառնկովս թէ այսօրան արքայի մօտ բանիս կու գտանի եւ ճանապարհ ցոյց կու տայ, ու քոյրն մօր պէս միշտ մօտս կու գայ, ու կու գնայ ու կու միւրթարէ. քանիցս անգամ տուն են հրաւիրեր, չեմ գնացեր թէ ժամանակն չէ. եւ այսօրան սիրով ենք, հայրաբար խնամք ունի վրաս։ Երկու բարձ նոր, հարսիդ ճիհէզի 10

բարձր նման, հէլպէթ հէլպէթ առնես ու հաւատարիմ արդրումացեց հետն զրկես եւ դինն գրես, գէրէ հարմնցու արջիկ ունի մուշուռուկն. տեղս չի ճարուիր. վասն այն պատճառի գրեցի, զրէ խնամքնին շատ է, չեմ կարեր պատմել. զիս ամօթով չանես, զրկես:

Նա եւս Դաւիթն զնարէն սօնդայ՝ տղայ մի կայր մօտս որ կե-
րակուրս կու եփէ եւ խղմէթս կանէ, սանքի պողաղ թօխլուղին է*.
այժմ Տէր Ստեփանն, սամաթիացի Մարտիրոս անուամբ տղայ մի
կայ, բերաւ մօտս. դեռ տարողջէքն չեմ կտրեր, վարդապետին մօտն
պիտի կտրեմ ամենայն ինչն զգուշութեամբ, տիլլի գիր առնեմ բեր-
նէն, եւ ես գիր տամ որ զհամէթ չի քաշուի: Լաքէն այս Մարտիրոսս
սատկօղ Մէհմէտ պէկին թէրզի մահտեսի Մկրին մօտն զալֆայ է
եղեր. լաւ թէրզի է, զրէ վարդապետն շատ գովեց. ու տեղս մեծ
մարդու մօտ էր, ելաւ թէ հէմիշէրիս է. խաբէբայութիւն մի՛ իմա-
նայք, կերակուրի խղմէթի կատարեալպէս ամէն բանն ձեռքէն կու
գայ. Աստուած ամօթով չանէ. բաւ է:

Նա եւս մինչ ի այսօր գիրդ չէ հասեր ինձ. բաց ի Արդրում իքէն
երեք գիրդ եմ առեր, ընդ ամէնն այս է. ահա գիրքեր եւ ցերեկ տաղ-
նապի միջումն եմ:

Նուիրակ Մինաս վարդապետին, Պետրոս վարդապետին, Ծերու-
նաղարդ Տէր Վարդանին, աթոռակալ Տէր Յակոբին, Տէր Անդրէա-
սին եւ այլոց քահանայից՝ սիրով ողջոյն մատուցի: Տայուս, անե-
րոջս, պէկօղլի պարոն Միքայէլին, ամուսնայիս, էնիշտէ խօճայ Մը-
կըրտիչին եւ այլոցն ամենեցուն առ հասարակ, տանն մեծին եւ պըղ-
տկին, ազգականաց եւ բարեկամաց, հարցանողաց սիրով, կարմտիւ,
փափագանօք, ջերմ ըղձիւ, սիրով ողջոյնս կու մատուցանեմ, եւ զա-
նուշիկ խաթրներն ի բարին կու հարցնեմ: Նա եւս մէկն կու գրեմ,
տասն կու մոռնամ. Պարոնի հանդերձ զօրօքն ետ դառնալ զալն, այս
էր պատերազմ չեղաւ լէզկիից հետն. պատճառն այս էր որ խոյս
վերայ զնացին լէզկիքն. թէ չէ լաւ թուր կու դնէին լէզկիներուն.
խայրբսն:

Իսկ եւ պահարանիս միջումն գիր մի Տէր Ստեփանէն քեզի, եւ
14 երես մանր գրով իմ գիրս, եւ Պատրիարք Հայր Սուրբին եւս շը-
նորհաւորութեան գիր մի յինէն, եւ այս Կարապետ վարդապետէն գիր
մի՝ Պատրիարք վարդապետին շնորհաւորութեան. եւս գիր մի Կա-
րապետ վարդապետէն՝ վկայական խօճայ Մկրտչին Դաւթի համար
որ իմանան, եւ Դաւթի 100 զուռլի թէմէսիւկն, որ տեղդ տղէն Յօ-
հանէն առնուս, եւ Տէր Ստեփանին բարեւադիրն տեղ հասցնես: Նա
եւս տեղոյդ որպիսով թիւնն եւ հավատիսքն լիովին ծանուցանես գրե-

*) Թուրքերէն ասացուածք. «Կարծես միայն պատառ մը հացի համար ըլլայ»
(բառացիօրէն՝ Կարծես կոկորդ յազեցնելու համար ըլլայ):

րուտ միջումն. որ տեղս արքայի աչքն այն է՝ ինչ հաւատիս որ լինի՝
իմացանելոց եմ:

Նա եւս գրիս սիւրէթն գրեր եմ որ ուրիշի հետն ուղարկեմ, եւ
զայս գիրս Ալիքլիայու փաշա[յ]ի թաթարն եկաւ արքայի մօտն, նո-
րա ետու, եւ այլ ուրիշ գացող զուհուր չեղաւ որ այսքան յետացաւ:
Վերջապէս մինչ ի կէտ գրոյս ողջ եւ առողջ եմ, բայց եւ զձեր տե-
սուն յոյժ կարօտ եմ եւ խնդրեմք յաստուածապատկան բուն բարե-
բարէն մարմնաւոր աչօք զմիմեանս տեսանելոյ արժանիս արասցէ, եւ
յետ աստեացս ելանելոյ խաղաղ կենօք իւր սուրբ անճառելի արքա-
յութեանն արժանացուցէ. ամէն:

Գրի ի ՌՄԼ, Հոկտ. 27ին, ծառայ Աստուծոյ

տպագրիչ Յօհանէսեան Պօղոս ամարժանիս

ի մայրաքաղաքս, ընդ հովանեաւ Քրիստոսազօրին:

Երկան Տէր Յօհանէսին տղան տիրացու Գէորգն Հոկտ. 7ին էջ-
միածին մտեր է, վէ տասնին գրուած գիր մի էր զրկեր ինձ, 26ին
հհա: Նա եւս բաներնուդ մուղայէթ լինիք, իմ բանն երկար կերեւի,
զրէ շատ վհամաճի են. վէ օտայիս թախըմն լման է եւ լաւ. պակա-
սովթիւն չունիմ արքայի տեւլէթէն, լերուք անհոգ: Վերջ:

Գիրս գայս հասեալ է գք-աշատ հօրն իմոյ,
Դեկտ. 8ին. ձեռամբ քաթարիմ եւ խօնայ
Յակոբին:

Ժ-ԺԱ*

Գրուած Թիֆլիսէն, ուղղուած Պալիս, իր հօր՝ Յովհաննէսին
(1781, Նոյեմբեր 17)

Եւ զինի սիրոյ եւ խաղաղութեանս յայտ առնեմ աստուածասիրի
եւ բարեպաշտի հօրդ իմոյ, զի ահա Հոկտ. 27ին մէկ պահարանի մէջ
14 երես գիրս, եւ վարդապետի գիրն շնորհաւորութեան Պատրիար-
քին, եւ իմս քերէնն Պատրիարքի շնորհաւորութեան գիր մի, եւ
Դաւթի անիծելոյն թէմէսիւկն 100 զուռլի, եւ Տէր Ստեփանէն քեզի
գիր մի, եւ վարդապետի բերնէն խօճայ Մկրտչին Դաւթի համար

*) Կրկնակ թուագրուած այս նամակն ալ, լուսանցքին վրայ, հետեւեալ ծանօթու-
թիւնը կը կրէ նամակագրին ձեռքէն. «այս գիրըս երկու գրեցի»: Բնագրին մէջ
կը պակսի Թ. նամակը:

վկայական գիրք մի, եւս մէկ պահարանով գիրք Տէր Ստեփանէն՝ իշխանաց, ձեռամբ օրհնեալ Քրիստոսապասկին, որ տուաւ Ակսլցխայու Ղապարին իւր ձեռքն, որ է իններորդի գիրք, թէ այս գրքն աղբորս կու տաս, այսինքն սիւսա[յ]ին, որ իւր ձեռքն կու հասուցանէ Ստամպոլ եւ ինձ հարկաւոր է՝ շուտով հասուցանելոց է, եւ այս թաթարիս ձեռամբ իմով այ[ս] իններորդի գրքի երեսն՝ որ է ութերորդի գրքն, Աստուծով առանց երկբայութեան հասած կու լինի, եւ ահա այս տասներորդի գրքի օրինակն է, որ եղեւ 11 գիրքս:

Դարձեալ Հոկտ. 29ին արքայ Աթոռոյն էջմիածնայ գիրք եկն սըրբազանէն առաջնորդին եւ վանքի աւագերէց Տէր Ղազարին, թէ ահա սրբազանին Ֆէրմանն ելաւ, Պետրոս վարդապետն կու բերէ, որ այս Տէր Ղազարի գիրքն եկածին պէս բերաւ աչքի լոյս եւ կարգաց տգրեւն. գոհութիւն Աստուծոյ: Եւ երեկոյին վարդապետին գնացի աչքի լուսի եւ շատ ուրախացանք:

Նա եւ կրկին Քրիստոսազօրն 12 թուակի հին գիրքի եւս շնորհաց, որ կանէ 30 հօխա, զորս թուակին 24 փարայ կու տան, այն ար լաւն է. Աստուածն ամենայնի ընդ երկայն աւուրս արատցէ. ամէն:

Նա եւս Տէտրփալին հայելին ձեռամբ Մուշեղոս Դաւթին ուղարկեցի, շատ ուրախացեր էր եւ շատ շնորհակալ եղեր էր: Եւ կեօրկի Պարոնի որդուն հայելին յառաջմանէ ղրկեր էի Տէր Պետրոսի ձեռամբ, զայն եւս ըստ մեծի մասին շնորհակալ եղեալ էր:

Դարձեալ Հոկտ. 30ին շաբաթ գիշեր սահաթն 2ին, երկան Տէր Յօաննէսին տղան՝ տիրացու Գէորգն եկն էջմիածնայ. իջեր էր Մուղնու սուրբ Գէորգայ եկեղեցին, զիս հարցուցեր քննեւ. եւ ես որ իմացայ՝ խապար բերին, կիւրակի օրն բերել տուի, որ է 31ին, տեսնուեցանք:

Եւ առաւօտուն, որ է Նոյեմբ. 1ին, երկուշաբթի, բերել տուի մօտս, որ այժմ մօտս կու պառկի կեցնու, եւ քանի մի շաբաթ մնալու միտք ունի, աստից կրկին էջմիածին գնալու է:

Դարձեալ Հոկտ. 29ին Քրիստոսազօրին գնացի տեսնուեցայ, լաքին գնալու էր Ղարաբաղ, որ աւերակ գիւղ կայ եղեր՝ շինուելու նիւզամին, եւ ասաց թէ Աստուծով երեք օրէն կու գամ: Եւ հեծաւ ձին գնաց. լեր օրհնող, եւ Ալլահ ուխտաւորն, եւ գնացի խոնարհեալ ծունկն պազի: Եւ Նոյեմբ. 11ին եկն:

Դարձեալ կրկին եւս գնացի Նոյեմբ. 7ին փոքր այնալը օտայն. խոնարհեցայ, ծունկն պազի, նստեցուց, զահլէ, չայ խմեցինք եւ զբազում զրոյցս տուինք. այս էր աղաչելս պաղատելա՝ թէ քրիստոսազօր արքայս ողջ լինի, ահա այսօր 83 օր է որ տեղս եկեալ եմ, ըստ եօթնութէն կերածս խմածս սենմիշ չլինիր. հաստատ մէկ բանի վրայ չկայացուցիք զիս զորս միամտէի. մէկ՝ որ աշակերտ չի տուիր, երկրորդ՝ ինչ թախմ գիրք որ պիտի շինուի՝ հաստատ օրինակն չի

տուիր, եւ այլք բազումք: Ասաց. Պօղոս աղա, այդ ինչ խօսք է որ կասես. ինչ որ փոստացեր եմ՝ պարտական եմ հատուցանել, վէ ըստ մեծի մասին ըստ այն մէկ օրն որ տնէն ելած աւուրիլ խիճալէթին ներքեւ եմ եւ յամենայն կողմանց պարտականութիւն ունիմ. անհոգ եւ միամիտ լեր, եւ այլք բազումք բանիւք միմիջարկան: Երեք սահաթի չափ նստանք. անտից խոնարհեցայ, ծունկն պազի, ելայ եւ ասաց. Ջըեղ կու կանչեմ, աշակերտներն կու տամ, անհոգ լեր:

Եւ կրկին Նոյեմբ. 9ին, գիշերն սահաթն 2ին, մարդ էր ղրկեր: Գացի խոնարհեալ, նստեցուց մինչեւ ի սահաթն 7ըն, եւ կրկին այն զրոյցն եղեւ: Ղահվէն խմեցի եւ ելայ: Գիտեմ որ այժմ ասելոց ես՝ թէ Խնչ իմանամ այս խօսքերէն: Ասեմ. Խնչ պիտի իմանաս, մէկ որ հօր արքայ է՝ շատ թաւաժ անելն չի վայելեր. երկրորդ՝ բանն երկարեր է, հոգը չէ. երրորդ՝ փողն գնալն մէկ կերպիւ հոգն չէ. չորրորդ՝ շատ փհմարճի է. հինգերորդ՝ քոլոր աշխարհիս ցաւն ուրեւն է. վեցերորդ՝ ամենայն ինչն իւր քիտութեամբ պիտի լինի, վասն այս պատճառիս կու երկարի բանն, հոգերնին չէ: Չայս եւս իմա՛, ո՛վ պատուական հայր իմ. այս եւս ասաց՝ թէ «Հօրդ որ գիրք գրեմք, թէ՛ թուղթ*, թէ՛ ալ եւ ինչ իցէ կանու կու յղէ՞ մի, փողն որ հասցնենք»: Ասի թէ «Քրիստոսազօրս ողջ լինի, պատրաստական ծառայդ եմք. ինչ որ էմր կանես, աղօթիւք սրբութեանդ, յօժար կամօք, ուրախութեամբ կամք սպասաւորութեանդ անձանձիր»: Ասաց ուրախութեամբ. «Պարաք Ալլահ, եւ զբազում օրհնութիւնս տուաւ. Աստուածն ամենայնի աստանայական որսորդաց փրկեալ ազատեցէ»: Գուրն շատ է մրտա, եւս ունիմ շատ պատիւ յամենայն կողմանց եւ կացութիւնս յամենայն կողմանց քաղաքիս կեօրէ՛ լաւ է, լերուք միամիտ:

Գիտեմ, այժմ եւս ասելոց ես թէ օրն 72 փարայ թախն ունիս, եւ պազի պազի գիրքի կու շնորհէ եւ այլ ոչ. լաքին համբերողն շատ մեծութեան կու հասնի եւ ծանր է քաներնին: Աստուծով մեծ ումուտներ ունիմ ըստ ասից իւրոյ. մէկն ալ գանձատնէն բնաւին փող չեն հաներ. դրսէն եկեալ են, պարտք կու տան. ահա պատճառն այս է երկարելուն այսմ փողերուն: Եւ այսմ աւուրքս Երեւանայ փող կայ գալու. ամէն պարտքն կու տան թէ՛ Ռէիլ օղլուին, թէ՛ սառաֆին եւ թէ՛ այլոց. որ իսկն եւ ասորդն այս է՝ կարծիք չկայ, լաքին երկայնամրտութիւն կուղէ:

Դարձեալ Նոյեմբ. 11ին, գիշերն սահաթն 2ին, կրկին օրհնեալ՝ քրիստոսազօր արքայն կոչեաց զիս եւ գնացի, որ փոքր այնալը օտայն նստեալ էր առանձնակի քանի մի նախարարօքն. եւ խոնարհեալ ծունկն պազի, նստեցուց, օրհնեալ քարեանունդ Մուշեղոս Դաւթին կոչեաց.

*) Հաւանական ընթերցում:

առանձնակի ասացեալ է թէ ինչ մաղլուպ ունի նէ՝ թող զորուցէ, հող է (չիւնքիւ քանի մի անգամ ասացեալ էի թէ խաղվաթ խօսք ունիմ իւրն առանձնակի)։ Եւ ասի թէ ակիղքն բանին այն է որ դմեր պայմանագրերն կու կարդայ, ձեռք կու դնէ ու կու կնքէ եւ այլն։ Ասացեալ էր՝ թէ «Լաւ է, թող կարդայ»։ Եւ սկսեցի կարդալ եւ լրացուցի։ Լաքին նախարարքն նստեալ կային, վէ պաղի բաներն որ չիմացաւ հայոց ազգէն միրզէ Միսայէլն, մէլիքն եւ այլքն լաւասրէս իմացուցին յամենայն կողմանց պայմանագրի զօրութիւնն։ Իմացաւ եւ ասաց թէ «Ձէ թէ 3500 ղուռուշ տուեալ է Մելիտօնն որ ես բիղայ չունենամ, այլ եւ ճշմարտիւ ճշմարտիւ ասեմ, 5000 ղուռուշ եւս որ տայրցէր (sic) եւ կամ տահա աւելի՝ կուրախանայի։ Լաքին ոչինչ տեղն որ այնքան աւելի մտխեալ է՝ 28 քէսէ թէֆտէր որ տուաւ, այն կիւծս կու դայ։ ասենք թէ 15 քէսէն բանի վրայ է կամ թէ իմ ուղուրին մասրաֆ է արեր, խուսուրն ո՞ւր է։ Լաքին ի՞նչ շահ տալու է վէ մեր ըռզն է, լեռուք միամիտ»։ Անտից ա(7ր)սացեալ էր Մուշուպին թէ ասելիքներն թող ասէ։ զորուցեց ըստ ասից մարդարէին Դաւթայ թէ «Սօսէի զվկայութիւնս քո առաջի թաղաւորաց եւ ոչ ամաչէի»։ Սկսայ, բերան բացի ասել թէ «Թաղաւորս ողջ լինի (կրակոտ սըրտիւ)»։ Եւս՝ Թաղաւորս ողջ լինի՝ ասածիս պէս, բոլոր նախարարացն վրաց լեղուաւ ասացեալ էր թէ «Դուրս ելէք, քէշիքճիքն, որ է պահպանքն պիլէ հեռի թող կանգնին»։ Եւ դռներն փակեցին եւ մնացինք երեքս, օրհնեալ արքայն, Մուշուպին եւ ես։ Սկզբէն մինչեւ ի վերջն ինչպէս լինիլն, իւր բարեւագիրն պատմայ անելինս, արհիմանտրիտիին հետ դալ խօսակցութիւննս, խանութ նստիլս եւ ծախելս ու գէն անելս, եւ 7 քէսէ որ պարչեցաք տարին մեր վաստակ ունենալնս խանութէն եւ տպագրատունէն, փողի յամենայն եւ բանի սկսելնս։ Եւ երկու աչքն նոր տպուած փիրս ցոյց հտու, շատ ուրախացաւ, եւ ասաց թէ «Սայիլ եմ որ մեր պատմայն ասոր կիսու չափ լինի»։ Ասի թէ «Քոյին սուրբ աղօթիւքն, Աստուծով լաւ յառաջ կու դայ եւ լաւ կու լինի, միամիտ ըր»։ Եւ ասաց. «Յոյս ունիմ որ լաւ կու լինի, զէրէ քո բաներէն չեմ ամաչեր, եւս ինչպէս որ դիտենք ասըզատէ լինելդ այնպէս եւ է իրաւի»։ Պատրիարքին դնալն, աւելի պակաս խօսք զորուցելն եւ նա մահտեսի Գրիգորէն թասիհ անելն, եւ եւս փողի տալն առանց վարձու, եւ եւս ճանապարհի կրած նեղութիւննս, ծիւ ծիւ եղելութիւնքն պատմեցի լաւապէս։ Եւս ասի թէ «Արքայս ողջ լինի, քո հացդ կուտեմ, երկրորդ՝ քրիստոնեայ թաղաւոր ես, երրորդ՝ պատուական անուանդ եկի առ ոտս սրբութեանդ քում։ Մեր ըռզն քոյ է։ Եւս 500 ղուռուշն, Ռէիլօ օղլուին ստակն որ կայ, ողորմութիւն անես տաս, զրէ քո ըռզն թէքմիլ անելու եւ անուշ անուանդ համար տուաւ։ առանց վարձու չլինի որ երկրէ երկիր բանրասուիս։ ինչ եւ իցէ եղեր է,

շահ չունի։ լինի թէ հօրս ասէ թէ իօճայ Յօհաննէս, տեսա՞ր մի, ժամանակս բան բուսցնելն լաւ էէ եղեր» ասածիս պէս, հրամայեաց Մուշուպին թէ այս 500ըն եւ Արղրումայ առած տտակն Պօղոս աղային, վէ ղաթրճուն 750 ղուռուշն պարտիս այս քանի մի աւուրս տալ իւրն որ տեղն պառկեցնէ, զրէ Արղրումայ մինչեւ ի Թիֆլիզ դարեմնիս ղաթրճուն ստակն չի տրուեցաւ, թէ՛ հախն եւ թէ տրուած ստակն, զրէ ղաթրճիէն ստակ եւս առաւ Մելիտօնն որ տեղս չպառկեցուցին։ պարապ ելաւ դնաց թէմէսիւկովն, զոր ես յիշումն արարի, եւ սառաֆին ստակն եւտքն պիտի տայ, զրէ Երեւանայ տտակ կայ դալու մօտերս։ Եւ երբ որ այս զարարնիս լսեց, հինգ անգամի ասութեան միջումն երդամբ երդամբ ասաց թէ աւելիով կու հատուցանեմ, Աստուած մի՛ արասցէ բանն գլուխ պիլէ չի դայ նէ։ դայս եւս ասացի թէ 3500 ղուռուշէն այժմ մեզ մնաց 700 ղուռուշ, որ այն եւս տուեն խարճի համար ձգեցի, եւ եւս Մելիտօնի 1000 ղուռուշ վնասու համար տալն եւ մեր չառնուլն թէ վերջն սեւ երեսութիւն չլինի, զրէ Թաղաւոր տալու էր։

Եւս թղթի համար խօսք եղաւ։ ասաց թէ գրեմ հօրդ, եւս դու գրէ՛ որ առանց ձանցրութեան ղրկէ։ Ասի. «Արքայս ողջ լինի աղօթիւք քոյին այս բանս որ աւարտեցի եւ օրհնութեամբ պացի չէ թէ այժմ, այլ այն ժամանակին եւս թէ որ ողջ մնացինք, երկնի եւ դետնի ստեղծողն սկիայ՝ որ պատրաստ եմ հարազատութեամբ ծառայել»։ Ասաց թէ «Ճշմարիտ ճշմարիտ ումուտս շափաղաթս շահելս քան ըզչափն աւելի կու լինի, չէ թէ իմ օրովս՝ այլ եւ իմ անցմանս յետ որդոցս շափաղաթն պակաս չլինիր։ զրէ մեզ մէկ հաւատարիմ մարդ պէտք է որ պաղի բաներնուս գտնուի», եւ այլք քաղումք՝ զորս ոչ կարացից գրել։ Լաքին սմէն բանն իւր ոճովն որ պատմեցի՝ իմացաւ, շատ ուրախացաւ թէ մեր ըռզն սիանէթ կանէ, եւ եւս օրհնութիւն տալն թէ՛ մնալուս եւ թէ տուեն գնալուս, թէ՛ քեզ եւ թէ մերայնոցն մեծին եւ սղտիկին անթիւք։ Եւս ասաց թէ «Ճշմարիտ, միշտ եւ ամէն օր կուգեմ որ բերել տամ քեզ եւ խօսիմք։ Լաքին կու տեսանես որ ըռպէ մի ժամանակ չունիմ, աղօթք արած տեղս պիլէ չեն թողուր որ աղօթքս անեմ, չունիմ դադարում»։ Ասի. «Թաղաւորս ողջ լինի, իսկի մէկ թաղաւոր չկայ որ քո հազար մասին մէկ մասն տաղտաղայ ունենայ։ բոլոր Վրաստան, Լէզկէստան, Պարսկաստան եւ լեռնայինք եւ այլք բոլորն բարակ թելով մի երեսէդ կախեալ կան, որ եւ Աստուածն ամենայնի տացէ զօրութիւն եւ յաղթութիւն ընդդէմ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»։ Ասաց. «Իրաւի այնպէս է ինչպէս որ կու տեսանես»։ Վերջ բանին՝ ձեռք դնել տուի եւ կնքեց այն պայմանագրերնս։ Եւս կրկին կրկին հրամայեց թէ այս ասած փողերս հարկիւ այս քանի մի աւուրս տայցես Պօղոս աղային, որ նա եւս

իւրեանց տեղն հասուցանէ, զորէ ամօթով եղանք եւ վճարեցինք խօսքերնիս (ո՛հ, կրակա թափեցի)։ Աստուած պիտի աշողէ։ Թէ որ առանձնակի այսքան խօսք որ չլիներ նէ՝ փողի բանն կու երկարէր, զորէ չէր գիտեր եղելութիւնն, Մեխօնն դէմն հանել չի տար։ Երեք սահաթ նստանք առանձնակի, ելայ, խոնարհեցայ եկի տեղս իմ, զորս նախարարքն ասին՝ Թէ «Տահա այս Պարոնն առանձնակի մարդու հետ այսքան զրոյց տուած չէր որ քեզ հետ արաւ, զորէ առանձնականութեան ժամանակ չունի»։

Ձայս եւս իմա՛. Թէպէտ քան զչափն աւելի խոնարհութիւն ունի, բայց է հօգոր եւ ահարկու, որ բոլոր արեւելեան երկրի խաներն կու դողան, մնաց որ այսքան ասութեանս, ո՛վ պատուական հայր իմ եւ մայր եւ քոյրք եւ եղբարք եւ կողակցոյս, ըստ մեծի մասին օրհնութիւնն կու ժառանգեմք այսպիսի հօգոր արքայէա, եւ այսքան համարձակութիւն եւ այսքան երես ունենամ։ Ապա ուրեմն պիտոյ է ձեր ամենեցուն յատկապէս ներքողեան, ասեմ, որ այսպիսի հօգոր թաղաւորն կու վայելեմք եւ օրհնութիւնն կու ժառանգեմք։ Բայց չունիմ ժամանակ գրելու, թողութիւն արէք, համբերելով դործ կատարի, եւ լերուք օրհնողք առաջի անմահ սուրբ պատարագին ջերմեռանդ սրտիւ լալոտ աչօք, (դէրէ մասխարայութիւն չէ, ճէվապ տալ է այս)։ ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, եւ որ յիշողք յիշեալ լիջիք առաջի անմահ սրբոյ պատարագին Աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս մեր աշխարհի, որ եւ Աստուածն ամենայնի զմեզ ամօթով չանէ։ Թէպէտ անարժան եմ՝ բայց լսող է Աստուած, ներումն շնորհեցէք։ Գիրս զայս լալոտ աչօք գրեցի, փղձկեալ սրտիւ. արքայի ուրախութիւնն վրաս շատ է, ասելիքներ եւս կային, լաքին սիրտս կապուեցաւ. չկարացի գրել, դէրէ կարօտութիւնս կապեց զիս։ Գիտեմ ասելոց ես՝ Թէ «Տահա ի՞նչ եղար, հէլէ մէկ երկու տարի կացիր»։ (ասեմ), այս անդամիս կարօտութիւնս շատ կու նեղէ, զորէ անգին քարեր ձգեցի տունն. ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, փառք քեզ Աստուած, սրտիս վրայ մեծ քար եմ գրեր. կրկին փառք Աստուծոյ. այն ինչ որ գրեր էի Թօխաթու պատմութեանն գուշակեցեալն՝ գտի իսմի ուէսմովն. լաքին ողորմութեամբն Աստուծոյ ճանկս է, անհոգ լեր։

Նա եւս՝ այս առանձնակի ասութեանս արքայի հետն մինասիւսլէթն ձգեցի, հարցի Թէ (Տա) տպած մէքթիւպ գրերնուս պատասխանն մեզ չհասաւ։ Ասաց Թէ իրաւի է, այն օրերն գրել տուի, լաքին էջխալով մնացեր է, չկարացի զրկել (գրերուս միտքն մարդու չյայտնես, լեր իմացած)։ Լաքին կողակցոյն իմոյ քոլորն կարդա՛, այն եւս ուրիշի չիմացնէ։

Նա եւս՝ յայտ գիշերիս որք էինք առանձնակի, հրամայեր էր Թէ 10 լիտր բրինձ, 2 լիտր արդար իւղ եւ 10 թունկի հին գինի շնորհեր

էր։ Ասացեալ էր Թէ այսու եօլա թող գնայ, Աստուծով նորերն որ դայ տահա շատ կուղարկեմ. (եօլիֆէէն մատէ է)։

Դարձեալ՝ հաճի տատան եկն քաղաքս Նոյեմբ. 1ին, լաքին տղան չգտանուեցաւ, մնաց խեղճ. բերողին տունն է իջեր, աչքրի փուշմանութիւն ունի, դիտուն կու զարնէ, տեսնումք եօլայ կու տանիմք, ինչ անեմք։

Դարձեալ՝ Սեպտ. 20ին գրեալ սիրոյ եւ օրհնութեան գիրտ եկն եհաս առ մեզ Նոյեմբ. 11ին. ահա այս զրկած գրովտ եղեւ չորս գիր (զորս եղէ կեօղիւնտէքի). հաւատիսներ շատ գրէ որ արքային ընդունելին է։ Բայց Սեպտ. 17ին գրեալ գիրտ չեկաւ. հասեր էր, յոյս ունիմ որ գալու է. բայց էի յոյժ թառամեալ եւ խկոյն կոկոնի նման դուարթացայ, զոր Տէր Աստուածն ամենայնի անթառամելի պահեցէ դեք եւ դբոյ շիւքրն ի մեր վերայէն անպակաս առնէ. մէկ կերպիւ անհոգ լերուք. Թէ՛ ի հոգեւորիս որքան եւ կարն իցէ եւ Թէ ի մարմնաւորիս՝ լեզուօք չեմ կարեր պատմել (օղանութիւն է)։

Վերջապէս մեծացդ եւ փոքունցդ, անգլականաց եւ բարեկամաց մերոց եւ հարցանողաց սիրելեաց զմէնջ, ողջոյն յիսուսաւանդ եւ սէր մատուցանեմ. ողջ լերուք։

Գրի ի ՌՄԼ, Նոյեմբ. 17ին, ընդ հովանեաւ Քրիստոսագորին եւ մայրաքաղաքին Թիֆլիզու։

(տպագրիչ տիրացու Պօղոս Յօհաննիսեան)

Մանիր եւ զայս, մեծամեծաց եւ արքայազունից ցերեկ եւ գիշեր երթ եւ եկողաց ձեռքս չպարապիր, զորէ տեղոյս մասլահաթքն եւ երթեւեկութիւնն գիշերն է. ո՛ւր կու մնայ ցերեկն՝ գրեմ, լինի Թէ տեսողքն պատմեն. այսպէս իքէն՝ կէնէ առանց գրի չեմ թողուր, թողութիւն արէք. հէմ զրկած գրերուս սիւրէթքն կառնում (իմացի՛ր, լաւ իմացի՛ր)։

Նա եւս՝ Նոյեմբ. 12ին տէվրիկցի Յօհաննէս խզմէթեարն կար մեր, որ սուրբ Կարապետ էր, եկեալ էր էջմիածին, իմացեր էր որ տիրացու Գէորգն եկեալ է քաղաքս. նա եւս եկն քաղաքս առ մեզ իջեւանեցաւ, բայց կրկին գնալոց են էջմիածին տիրացու Գէորգին հետն, քանդի սուրբ Կարապետ եղբայրացեալ էին (զորս եղէ եօքիւղէր պապասը)։

Դարձեալ՝ Նոյեմբ. 14ին Աղթասու առաջնորդ Իսրայէլ Կաթուղիկոսն Մուղնու սուրբ Գէորգայ եկեղեցին պատարագ առնելոց է (այս այն էր որ լուսահոգի Սիմէոն Հոգեւոր Տէրն քանադերն էր, որ յետոյ գնաց Աթոռն ըստ անառակի շարականն ասելով, էառ զթողութիւն Սիմէոն Հոգեւոր Տէրէն), զորս աւագ երէց Տէր Աբրահամն

օր առաջ քահանայ էր դրվել՝ «Թող հրամայեն դան առաւօտուն եկեղեցին, եւ անտի հրամայեն ճաշն մերն ուտեն հարկիւ»:

Եւ առաւօտուն ելեալ գնացաք յեկեղեցին, զկնի աւարտման սըրբոյ պատարագին տարան զմեզ անդ եւ մեր կերեալ ճաշն կաթուղիկոսիւ եւ բսղում քահանայիւք եւ ժողովրդօք, եւ անտի եկաք ի յօթեւանս մեր:

Այլ եւ պատերազմից ձայն չլայ բնաւին, բոլոր խաներն հնազանդեալ կան, լեր անհոգ:

Նաեւ կարծեմ թէ զիս խելառ կարծեցիր, թուղթալ պարապ տեղ կու լեցնես. մատտէ իմացուր, բարեւ շատ բարեւ եղածին կեօրէ գրէ (բալուցիին հիսապն մի՛ աներ). աշխարհիս տաղտաղն դուլիս իբէն՝ կէնէ պէտք եղածներն կու գրեմ. անգամ մի միւհաղայ արա՛՛ ո՛րքան բան կայ դուլիս, ո՛ւր կու մնայ որ թագաւորական դուռ է, զահիր ասելովալ պիտի գրեմ. ահա տեղոյդ թագաւորական մարդ կու դայ, զատ կո՛ւ բերէ Պարոնին. տեսեմ քանի դիրալ պիտի ելնու աղա Յարութիւն եղբորս ձեռքէն. կարծեմ թէ (բանճար կու ստկէ). ա՛յ չէլէպի, ի՞նչ կու լինի որ մատ մի գիր գրես. պարի կու հովահրիմա. կարծեմ թէ մեծ մեծ մատեան գրգեր ունիք տպելու, ձեռքերնիւ չի ատկիր հօշուտու. հէմէն բանի վրայ եղէք, Աստուած ամօթով չանէ. զիս խնամիչ անողին հերն անիծած՝ թէ ինձ բարեւ չէ գրեր. քէչէլի բան տեսէք, հօլ կիւնիւ տիր: Յարութիւն, եղբայր պատուական, չասես թէ ինծի թաղիր է գրեր. գրածս քեզի խամչի է, զայրէթ անես, տեսանեմք զքո քաջութիւնդ՝ որ այն անիծելոյն ծաղր չլինիմք. բանին կէլիչն կու նայիմ՝ որ այնպէս գրեմ քեզ՝ գալու չգալու. լեր միամիտ. Աստուածն ամենայնի բարին առաջնորդէ խաղաղութեամբ. ամէն:

Միտք իբէն՝ զրուցեմ, զրկած գրերուս վրայ մեօհրալ մի՛ դարներ, արմա զարկ, քանզի որողայթաւոր է: Կրկին եւ կրկին պատուիրելով պատուիրեմ՝ ասելով թէ գիշեր եւ ցերեկ զայրէթ անես (զերա թէքքէի պէքլէյէն՝ չօրպասլընը իչէր)*. գիտեմ որ փերվաղ ծաղիկն աշընմիչ եղաւ. թափես, հէմ ալշմիչ կու լինիս. թէմէղ հանելուն ճահտ անես. իւշէնմիլ լինիլ չուղեր քնաւին, ճահիլութիւնն ձեռաց ձգես, զէրա ամօթ է եւ առեւտուրերնիդ մուղայթ լինիք. միշտ մէկերնիդ ոտից վրայ շրջեցէք, աչքերնիդ մի՛ դոցէք, արթուն կացէք, բան տեսէք, չլինի որ եան գաք: Ակալցիսայու մէնդիլ կեօղէթմիչ արէք եւ ժիր կացէք յամենայն կողմանց. սիրով կացէք եւ հնազանդ լերուք ծնողաց մերոց, քանզի վիրաւորեալ են եւ ունին կարօտութիւն. եւս դուք մի՛ վիրաւորէք, հօրն եւ մօրն մերոյ ծերութեանն խնայե-

*) Թէքէլի վրայ հսկողը՝ իր ապուրը կը խմէ:

ցէք. երկու աչացս լոյս Միքայէլ պատուական եղբորս երեսն կու պազնեմ, կարդալուն զայրէթ թող անէ գիշեր եւ ցերեկ որ գիրն չաբել տայք, որ ձեզի լաւ փէչկէշներ դրկեմ. ո՛հ:

Դարձեալ՝ Նոյեմբ. 17ին գիշերն սահաթն Ծին, ես նոր պառկեր էի, տիրացու Գէորգն ոտից վրայ էր, քրիստոսազօր արքայն դրկեր էր Մուշուպին եւ մէկ սպասաւորով արծթէ ամանով մի գինի եւ մէկ մեծ Փառֆուռի թապախ նուռ. հրամայեալ է թէ Պօղոս աղայն եւ տիրացու Գէորգն գան (զրէ օր առաջ արքային շարադրութիւն մի արարեալ էր, օրհնութիւն դալութիւն թէ՛ թէ որ հրաման կանես նէ, դամ անգամ մի երկրպագութիւն անեմ եւ գնամ գհայրենի երկիրն իմ. եւ շարադրութիւնն Տէր Ստեփանին թարգմանել տուաք, եւ զգիրն Մերեան պարոնի որդոյ ձեռքն ղրկեցի. տիրացու Գէորգին կոչելոյ պատճառն այս էր), եւ մեք գնացեալ խոնարհեալ ծուռկն պազաք. նստեցուց, նա եւս ներքեւս նստեցուց հօջէչէն եկտքն դահւէն եւ չայն խմեցինք: Զկնի սակաւ խօսելոյն ընդ տիրացու Գէորգին՝ ասաց ինձ օրհնեալ արքայն թէ՛ «Պօղոս աղայ, պու Մէլտոնուն պօրճլարընը վերիեօրուդ. կէրէկինտէն տէկիլ մի քի պիղէ հիսապ վերսին քի պիլէլիմ»*: Եւ խոնարհեալ ասի թէ «Կէրկինտէն տիր, ալլա պիր կիւնիւնիւ պին Վլէսին»**. լաքին միտքն այն է հիսապին որ քիթը քաքը քսէ, որ միւնէթ չի անէ: Եւ գինի բազում խօսից մերոց խոնարհեցաք եւ եկաք ի յօթեւանս մեր:

Դարձեալ՝ Նոյեմբ. 18ին եաթսուին, ստկներն բերաւ (8p) Մուշուպն օտաւ. Մէլտոնն եւս բերել տուաւ ուէիդ օղլուին 500 դուռուչն, Արդրումայ մահտեսի խաչատուրէն առեալ ստակս 131 դուռուչն ինձ թէսլիմ արաւ, եւ թէմէսիւնն ետու Մուշուպին եւ Մելտոնին. դալթըրճուն 750 դուռուչն եւս տրուեցաւ, մնաց այժմ սառաֆին ստակն, այն եւս կու տան, անհոգ լինան. խամչլամիչ անողն ես եմ, ախալէս իմանան. դու ուէիդ օղլուին տաս՝ որ ես ստակն ոսկի անեմ տեղոյս, կուզարկեմ, եւ սիրով քարեւ կանեմ:

Նա եւս հարսին քում հրաման չունիմ որ գունէն դուրս ելնու. պաղի պաղի երեք չորս ամիսն անգամ մի հօր տունն երթայ եւ դայ, այն է, կամ թէ տայուս. միշտ մեր տունն լինելոց է, որ տեսողք եւ լսողքն աֆէրիմ ասեն. եւ կարգն այս է, ընդդիմակն չի իմանամ, զէրէ բնութենէս դուրս է, եւ գրերս մօտն կարդայ. լեր իմացած, եւ չլինի որ ասէ թէ պարոնտատս դանկատ է գրեր, երդամ[ը] մուհապէթ ունենալնիտ գրեր է. Աստուածն ամենայնի եւս առաւել պարկեշտութիւն տայցէ: Ամէն: Նոյեմբ. 19:

*) Սա Մելտոնին պարտքերը կը վճարենք. պատշաճ չէ՞ որ մեզի հաշիւ տայ՝ որ գիտնանք:

**) Պատշաճ է. Աստուած մէկ օրդ հազար ընէ:

Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, աւա՛ղ հողերս եւ մարմնոյս մասն անջատելոյս զմէնջ. որպիսի՜ գոհուածիւն մատուցի եւ գոհացայ զԱստուծոյ զառնողութենէն ձերմէ, զորս լուայ, ոչ գիտեմ: Ահա ընկալայ սիրոյ եւ օրհնութեան զերկոսին օրհնեալ մատանց քոյ գրեցեալ գիրտ. մինն էր Օգոստ. 21ին գրեալ եւ միւսն Սեպտ. 17ին փիւր գրեալ. օրհնեալ բարեսնունդ մահտեսի Սաչատուրն եւս գիր մի էր գրեալ եւ իւր գրի միջումն էր եղեալ զերկու գիրտ, եւ երկու լիտր գէյթին էր յղեալ, եւ իւղն թանկ եւ լաւն չլինելոյն ոչ էր յղեալ. Աստուծով յղելոց եմ ըստ ժամանակին՝ գրեալ քեր: Եւ ահա եկն եհաս գրերտ հանդերձ զէյթունով Նոյեմբ. 19ին, ձեռամբ դաթրճի մահտեսի Մքօին, զորս եղեւ վեց գիրտ. Աստուծով մէջիւմքն իմացայ: Ահա գոհուածիւն Գրիստոսի (բարձաւ խորդն ի միջոյ ձերմէ). հէմէն դուք միշտ սիրով կացէք, Աստուածն ամենայնի չար աչիչ պահէ. ահա ձեր կամքն կու լինի, որ կու երեւի թէ բանն իմ երկարելոց է. այսուհետեւ հանգիստ եղիք. փառք քեզ Աստուած:

Նա եւս հարսին քում պատուէր այս լինի, ինչ որ ձեռքէն կելնու խարճն գրել տայցէ, վերջն ինքն գիտէ: Այլ եւ աղայ Յարութիւն եղբորս պարաք Ալլահ՝ որ քանի մի սրայ գիր է գրեր, այն եւս գրել է տուեր. լաքին գրի ձեւ թող գիտնայ, հէմէն լաֆ անելն մարիֆէթ է, չափն իմանայ եւ այլն: Գրեալ է թէ ժամագիրքն լըննալն մօտեցաւ, քու խօսքին կու նայիմ. ասա՛, խելքն գրուին հաւաքէ, բանին մօտեցէթ լինա, երկնի եւ գետնի ստեղծողն վկայ կենայ որ անոր կեօրէ բան որ լինի՝ բերել կու տամ. լաքին իչ եօք*, ահա քերել տուի ասենք (հէմ ելլենք ջնէն՝ հէմ ելլենք չունէն). տահա նկատելիք կայ, անհոգ լինա. Աստուածն ամենայնի դարուս ցասմանէն փրկեալ ազատեսցէ. ամէն:

Ժամագրքիւ աւելցնեն լաւ չես արեր, գրէ այն դեղինն կու տալէ լաւ վատ, վերջն ուղիւթիւն կու լինի, վար գնով կու տայ. պէտք էր աւելցնելն, հալին մի զգուեցներ: Նա եւս, հայր իմ պատուական, յիշեցուցանեմ քեզ որ երկու թօս լաւ Շամ ալաճասի առնուս եւ սեքատեսան պարոն Միքայէլին ի մերս կողմանէն ընծայ մատուցանես, որպէս հարազատ բարեկամի եւ երախտաւորի, զի զայնոսիկ ձեւացուցէ հանդերձս որդւոց իւրոց տիրացու Պօղոսին եւ տիրացու Մեսրօպին, եւ բարեաւ վայելեացեն. եւ սորա փողն տակի շահուցն տաս, այսինքն տայիէս:

Գասպարին խանութն չորս պիւր կանթեղ կայ եւ առեալ տարցես տանն: Դաւիթ անիծելոյն համար գրելիք շատ կար առաջի գրերուս միջումն. քայց մնացէ. պատճառն սակաւ գրելոյս եւ չերկարելոյս՝ սիրտս կու դողար, Աստուծոյ յանձնեցի: Վայ այն սահա-

*) Թուրքերէն ասացուածք՝ «Օգուտ չունի» (բառացիօրէն՝ Գործ չկայ):

թին որ խօճայ Մկրտիչն նորա համար տուն եկաւ, մենք եւս կապուեցանք. ճանապարհին Մելտոնն որքան տրտնաց թէ սա խզմէթքեա՞ր է եւ թէ աղայ եւ այլք քաղուածք. սեւն ներս՝ ճերմակն դուրս. ըռգիս խաթերն համար չէի խօսեր, Աստուած հալեւէ արի:

Դարձեալ՝ Նոյեմբ. 21ին տեղոյս առաջնորդ Կարապետ վարդապետն Սուրբ Նշանու եկեղեցին պատարագ արաւ, եւ օր առաջ Մէհրապ աղան տալէթ էր արեր զմեզ հանդերձ առաջնորդօք եւ մեծամեծ իշխանօք. քնացաք պատիւն տիրացու Գէորգիւ եւ անտի եկաք ի յօթեաւանս մեր: Այլ եւս այս առաջնորդի հետն խօսեցայ փողին համար թէ 500ն Ռէիդ օղլուին եւ Արդրումայ առած ստակէս 100ըն, որ կանէ 600 զուռուշ. գրեց հոգեւոր Տիրոջն որ ինձ թէմէսիւկ մի զրկէ, փողն տեղս տամ եւ այն թէմէսիւկն Ստամպօլ տայուս անուանն գրել տուի, զորս Նուիրակէն առնու. ոսկի խայրի ճար չկայ. թէ որ Արդրում փօլիցայ անեմ՝ ինչ կլինի ինչ չլինի, եւս վատէով կու երկարի. այսպէս լինելն լաւ է եւ ողջ: Եւ այս փողն որ առնուս տայուս պարտքտ տաս, եւ երկու թէմէսիւկ գրել տաս շուռութովն յղել տաս առ իս. ինչ գնով որ տուեալ եմ տայուս՝ այն գնովն գրես թէմէսիւկն ամէնին գիտութեամբն, քանզի մինն դայ լինի եւ միւսն ձեռք դայ հաստատ վկաներով եւ կնքով մօրս. բանեղնիս սաղ լինի, ամուսն գիւնիկն ջղառնայ, Աստուած ամօթով չանէ: Խապարի կու նայիմ Սրբազանէն. կընդունէ՞ր մի, չընդունէ՞ր մի, անոր կեօրէ բանս գիտնամ. լինէր որ ընդունէր՝ առանց կարծեաց կու լինէր բանն:

Նա եւս՝ Դաւիթի 100 զուռուշին յատուկ թէմէսիւկ մի գրես, կնքես քանի մը մարդոյ գիտութեամբ, զրկես թէմէսիւկն:

Դաւիթիին համար ձի մի առաւ Մելտոնն, խարչըրիս եւս տուաւ պարտքով, ճանաչեց գնաց ըռգին խաթերն համար, թէ եղբրութիւնս կու յայտնէ. դեռ արքայն չէր եկեալ:

Նա եւս՝ տիրացու Գէորգն եւ Յօհաննէսն Նոյեմբ. 23ին ելեալ գնացին Էջմիածին. կեօրտիւքլէրինի սեօյլէսիւկէր, պապա օղուլա օ իքրամը չէթմէզ քի պէն էթտիմ*: Փիլիպպոս աղային համար գրած Սարգիսն գեռ չգտանք, գտնենք՝ գիր մի գրել տանք, զրկենք:

Դարձեալ՝ գրիւմ վրան հասին գրես այսպէս. «Հասցէ գիրս ի մայրաքաղաքն Թիֆլիզ Անջիսխատու եկեղեցին վրացոց, եւ անդ ի ձեռս նորին պատուելի տապալարի տիրացու եւ գիրք կոխող ստամբաճի Պօղոսին անլոյծ կնքով ի բարին, որ եւ հասուցանողն վարձքն յԱստուծոյ առցէ. ամէն»:

Այս այն տեղն է որ հիւանդ կայր, դուրս անել տուին. գլինի ամսոյ միոյ եկի, այսինքն Հոկտ. 30ին, լաւ մէրամէթ անել տուի. ա-

*) Թող պատմեն ինչ որ տեսան. հայր մը իր գաւազին չի հրամցներ՝ ինչ որ ես (իրենց) ըրի:

ուսման նստած տեղիս կռնակն է, ջրի վրայ չատ ֆէրահը իւրիւշան եւ շատ զարմանալի տեղ է. եալլըն ինչ պիտի լինի, դեղկեանն այս տեղին բերել տուի. Աստուծով Նոյեմբ. 29ին թէմէլլի բան կու սկսիմ: Աստուածն ամենայնի զձեզ եւ զմեզ չի ամաչեցնէ. ամէն. լերուք միամիտ եւ աղօթող: Կարծեմ թէ թամաշած ձի մի յղելոց է Քրիստոսապօրն: Մուշուպի բարձն ժամ մի յառաջ զըրկելու ջանք անես: Միտքդ է որ Զատիկին մահտեսի Յարութիւն ամիրայի տունն դացաք, որ տէվայի միսկն կերանք. անկէ երկու հօխայ առնուս, յղես արքային համար, զրէ վսօքն եղեւ, մախպուլ կանց(9ա)նի. այնպէս լաւն լինի, զրէ տանն եղեալն անշահ էր: Օրթայի մասրաֆ տէֆտէրն նայէ, մէնախէմին վրայ 100 փարայ առնելիք կայ. սակաւ սակաւ սեպէ, միւս օրն տէֆտէրն նայիլս իքէն՝ աչիչս հանդիպեցաւ, ասէ, մի՛ ասեր թէ գրեալ էր:

Դարձեալ՝ Նոյեմբ. 28ին սահաթն 9ին, Պարոն Մէլիքէն ձի մի բերել տուի մէյմանտարիս համար, եւ ես վարդապետին ձին բերել տուի, զրէ իմ ձին չայիրն էր. հեծանք Պարոնին հետ մեծաւ հանդիսիւ, մէկ սահաթի չափ գնացինք, այսինքն խիլաթ կեանն ընդ առաջ Ախլըցխայու փաշայի մեօհիւրտարին, որ տեղոյդ արքայէն եւ կամ մատնիէն խիլաթ ճոթեր եւ ալն բերեալ էր ընդ իւրն: Պարոնն իջաւ ի ձիուցն եւ ամէն առաւ, ետ Միւրդէ Միսայէլին, իբր թէ թաղաւորի պատիւ, եւ մէօհիւրտարն վաղ ձիուցն իջեր էր, ոտոք, խոնարհեցան միմեանց, եւ հեծեալ զձիերն իւրեանց եկանք չատըռն: Պարոնն իւր չատ[ը]ռն նստաւ եւ մէօհիւրտարն ուրիշ չատ[ը]ռ տարին: Հազաւ Պարոնն խիլայն որ սուգէ հանողչէք էր (զէրէ անկերուն միջումն էր. պատճառն՝ Լեւոն որդոյ վախճանելոյն, զէրէ մէկ տարի սուգ կու պահեն. քայց այս զատերս բերողն տեղոյդ մեծ մարդ է եղեալ. փաշան արթամիչ է արեր ու մեօհիւրտարին տուեալ էր որ երբ, զրէ միշտ երթեակոյն արքայի կողմանէ այս մեօհիւրտարն է եւ է Պարոնին սիրելին). քերել տուաւ Պարոնն մեօհիւրտարին, ելան ոտից վրայ կանգնեցան ամէն կարգալու ժամանակին. եւ կարգաց միւրդէ Միսայէլն չատըռն ներքեւն (զրէ երեք չատըռ խուռմիչ էին արեր). մէհտէրխանէն զարկին եւ հինգ թօփ քցեցին, չէքէրլէմէ, զահվէ, չայ, չէրպէթ խմեցին, ելանք եկանք մեծաւ հանդիսիւ: Եւ օր առաջ տեղ էին պատրաստեր, այժմ նստեալ է, երբեմն եւ երբեմն մօտն տանիլ կու տայ Քրիստոսապօրն:

Նա եւս Մարտիրոս տղա[յ]ին համար որ գրեալ էի թէ խղմէթ-քարութեան մօտս առնելոց էի, չեկաւ, աղային մօտն մնաց. եւ այն որ պօղաղ թօխլուղունայ ասացեալ էի, այժմ մօտս է, բանիս ձեռք կու տայ, ուղածիս պէս օրն չորս եւ հինգ կերպ եւ աւելի կերպ կուրս կեփէ, լաւ է. յամենայն կերպիւ ըրուք անհոգ: Տէր Ստեփանն միշտ մօտս կու գայ, եւ գիր էի խնդրեալ զնմանէ, նա եւս յօժարե-

ցաւ գրել, եւ կրկին գրեաց, պահարանիս միջումն է: Եւ հարսին քում գիր մի եւս գրեալ եմ որ տայցես եւ ի նմանէ գիր եմ խնդրեալ (հօշունտի). գրի մի լայեփ չեղայ, կուղէ որ բռնութեամբ երես քաշ լերել տամ. նալլէթ քեզ չար սատանայ:

Այս եւս զիտակ լեր, գրի երեսն կրկին օրինակեալ եմ, ուրիշի ձեռամբ յղելոց եմ: Իսկ եւ խնդրեալ զատերս զկնի առնելուս, ինչ որ հիսապ կայ փարէքէնտէ, ամէնն գրես զրկես, որ տխալ բան մի չլինի եւ էհմալութիւն չանես. եւ գրէ զրկէ ասացեալ էի, ինչ իմանամ որ չես գրեր:

Նա եւս՝ Դեկտ. 5ին պարոն Մուշուպն զիս հրաւիրեալ էր պատիւ. եւ մեր գնացեալ, ճաշն կերեալ, եկաք ի յօթեալնս մեր. լաքին Միրիան արքայորդին եկեալ էր, սակաւ ինչ նստեալ էր, գնացեալ էր, որ զիս անդ չէր գտեալ:

Իսկ եւ ահա Դեկտ. եօթն է այսօր, 25 հատ գրի թասլախ եմ չիներ. Նոյեմբ. 29էն սկսեցի թէմէլլի բան բանիլ, լերուք միամիտ: Վերջ:

Կրկին գրի ՌՄԼ, Դեկտ. Ժէ:

Եւս կրկին գրի ՌՄԼ, Դեկտ. 18: Ուրախ կացէք, գործս աջողակ է: Ծանիր եւս հայր իմ, ահա քրիստոսապօր արքայն քեզ գիր մի գրեց թխթի համար. Աստուծով, 1250 դուռուշ էջմիածնայ փօլիցայ անելոց եմք, որ տեղաւ առնուս եւ թխթի բանն հոգաս եւ կամ այլ ինչ կու գրեմ:

Գրիս երեսն գրեալ եմ, մահտեսի Մքօին տալոց եմ որ մահտեսի Սաչատուրին տայցէ, նա եւս տեղաւ քեզ հասուցէ: Ահա սրբադանէն գիր կու սպասեմ որ փողն տեղաւ հասնի. գրեալ եմ այնպէս առնուս: Եւ այս փոքր գիրս մեօհիւրտարի գրի միջումն գրեցի. արքայի հետն չատ սէր ունիմք, Աստուածն ամենայնի չար աչիչ պահէ. ամէն:

Գիրս զայս հասեալ է զթաշատ հօրն իմոյ Մարտի 19ին:

Հրատարակեց՝ Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

Յ Ա Ն Կ

ՕՏԱՐ ԵՒ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐՈՒ *

ալամա	=	խայտաբղէտ, զանազան դոյներով դժաւոր կերպաս
ալխօմիշ (ալը խօյմիշ)	=	վար դնել, քովը պահել, հիւրասիրել
ալշմիշ	=	վարժ
ամապայ	=	արդեօք
ամու (ամմի, էմմի)	=	հօրեղբայր
այլ(ը)խ	=	ամսական
աշքրի	=	ծայրայեղ
աշմմիշ	=	մաշած, ապառաժ
ապ(ա)	=	արա, քրդեղէն հաստ կերպաս
ասըլգատէ	=	աղնուական
արախ	=	օղի
արմա	=	խորհրդանշան
բանմար	=	ճակնդեղ
դէֆրար	=	դարձեալ, կրկին
դիւշմամ	=	թշնամի
դիսիկ	=	դրգուութիւն, բանասրկութիւն
դպիւէլ	=	վրացական տիտղոս
եալը	=	ծովեղերեայ դարպաս
եամ (գալ)	=	պառկել, երկննալ
եէմիշ	=	պտուղ
եըլըխ (եըլըխ)	=	տարեթոշակ
եօֆիւզ	=	տես էօֆիւզ
գարար	=	վնաս
գէն (գեամ)	=	վնաս
գմպա	=	դուր
գուլոււ	=	փորձանք
գուհուր	=	դիպուած, պատահար
էմր	=	հրաման
էմիշտէ	=	քեռայր
էշխալ (էշֆեալ)	=	կերպարանք, ձեւ, երեւոյթ
էօֆիւզ	=	եղ

* Հոս նշուած են միայն այն բառերը՝ որոնք չեն լուսարանուած նախընթաց
ցանկերուն մէջ (Ջաղմ.ճ, 1978, էջ 94-97. 1981, էջ 89-93): Ինչ ինչ բառերու նշա-
նակութիւնը, դժբախտաբար, կարելի չեղաւ ստուգել:

ըոգ	=	պատիւ
թագիր	=	յանդիմանութիւն, պատրուակ
թանիժ (թանիզ)	=	նեղութիւն, անհանգստութիւն
թապիէթ	=	բնութիւն, բնաւորութիւն
թաւախ	=	նախադիժ, ուրուագիժ
թաւ(հ)իհ	=	սրբազրութիւն
թէմէլլի	=	հիմնաւոր, հիմնական, մնայուն
թէնպիհ	=	յանձնարարութիւն
թէրգի	=	դերձակ
թէֆֆէ	=	խալամական մենաստան
թօփ	=	դունտ, գնդակ, թնդանօթ, կտաւե- ղէնի որոշ քանակութիւն մը
իգիմ	=	արտօնութիւն
իստէկ	=	կամեցողութիւն
իրիմայ	=	տէքս ռիմա
իւշէնմիլ (իւշէնմիշ?)	=	յուլացած, անհոգացած
լայէխ	=	արժանի
լաֆ	=	խօսք
խալվաթ	=	մեկուսի, ամայի տեղ
խամ	=	խակ
խամչի	=	խթան
խամէ	=	տեղ, սենեակ, տուն
— խամէ, խամա	=	— ոց, — արան
խայիլ	=	հաւան, համակերպած
խիլա	=	հազուստ
խիմալէթ	=	գրկախառնում, ողջագուրում
խմամիշ (ընեւ)	=	ամբաստանել
խմմայսմ	=	մինչեւ ծայրը
խոււմիշ	=	հիմնել, լարել, (վրան) դարձել
խօվամ	=	փեթակ, պատեան, անօթ, բոյն
կէօզ	=	աչք
կէօզէթմիշ (ընեւ)	=	աչքի տակ բռնել
կէօզիւմտէֆի	=	աչքի մէջինը
կիւմ	=	դժուար
կիւմը գալ	=	դժուարին դալ, չհամակերպել
կիւմ	=	օր
հալխ	=	ժողովուրդ
հարչամդ (հերչեմտ)	=	որչափ, որքան
հաւելէ (հաւալէ)	=	առաջում
հէգարիֆէմտ	=	ճարտար, օժտուած
հէլալէթ	=	հարկաւ, անշուշտ

հէմ... հէմ...	=	թէ'... թէ'...
հէմիշէրի (հեմշէհրի)	=	համաքաղաքացի
հէֆիմ	=	բժիշկ
հիչ	=	բնաւ, ոչինչ
հաւրմաք	=	յարգանք
հոխայ	=	ծանրութեան օսմանեան չափ՝ հաւասար 1,283 քկ.ի
դաքրնի	=	ջորեպան
դալփայ	=	օգնական վարպետ
դայրէք	=	ջանք, ճիւղ
դտար	=	— չափ
մէպխանա	=	դինարան
մէվապ	=	պատասխան
միհէգ	=	օժիտ
մադլուպ	=	ուղղութեամբ, պահանջութեամբ
մաշալլահ	=	Աստուած պահէ
մասլահաք	=	դործ, խնդիր
մասրափ	=	ծախս
մատէ	=	բացի
մեօհր	=	կնիք
մեօհիւրտար	=	դրոշմակիր, կնիքները պահպանող եւ կնիք զարնող պաշտօնեայ
մէխտէր	=	արքայական նուագախումբ
մէնգիլ	=	թիրախ
մէրամէք	=	(առժամեայ) նորոգութիւն
մէֆիւմ (մեֆիւմ?)	=	գաղապար, յղացք
մի	=	արդեօք, միթէ
մինասիպ	=	յարմար, պատշաճ
մինասիպէք	=	յարմարութիւն, պատշաճութիւն
միննէք	=	երախտագիտութիւն
միսկ	=	մուշկ
միւլիազա	=	դիտողութիւն, նկատողութիւն
միւնիւզաք (միւնիւզէ)	=	հրաշք
միւսէվէտէ (միւսվէտտէ)	=	սեւագիր, նախարարակ
մուստահալսլ	=	ըստ իրաւանց, ըստ արժանոյն
նիգամ	=	կարգ կանոն, օրէնք
շափազաք	=	բարեխօսութիւն, միջնորդութիւն
շիւֆր	=	շնորհակալութիւն, երախտագիտութիւն
ուդուր	=	բարեբաստութիւն
ուդուրիմ	=	ի տէր

ումիտ, ումուտ	=	յոյս
ուստա	=	վարպետ
չայիք	=	մարդագետին
չատըք	=	վրան
չիգմէ	=	մոյլ
պաղշլամիշ	=	շնորհք, շնորհած
պասմա	=	տպագրութիւն, տպութեամբ, տպածոյ
պարաֆ	=	օրհնակ
պարի	=	դռնէ
պարշիլ	=	հաշտութիւն
պիլէ	=	նոյնիսկ
պուումա	=	ոլորուն, ծորակ, պտուտակ, դալա-րուն ապարանջան
ռայէք (ռիայէք)	=	մեծարանք
ռէիգ, ռէիս	=	պետ, գլխաւոր
ռիմա	=	խնդրանք
սեմմիշ (սիմմիշ)	=	մարսութեամբ, հանդէս, նստած, իւրացութեամբ
սիւրէք	=	պատճէն, օրինակ
ստամբանի	=	տպագրիչ
սօնգա (սօնրա)	=	յետոյ
տավէք	=	հրաւէր
տեւէք, տեօվլէք	=	պետութիւն, մեծութիւն
տէվա	=	դարման, դեղ
տէվա (տեվէ?)	=	ուղտ
տիաֆօս (տիաֆոնոս)	=	սարկաւազ
տիլլի	=	խօսուն
տօնանմա	=	տօնահանդէս, նաւատորմիչ
րիգա	=	հաճութիւն, հաւանութիւն
փաքէֆէնտէ	=	փոքրաքանակ (առուծախ)
փերվազ	=	եղբրքի զարդ, թռչան
փէշկէշ	=	նուէր, պարգեւ
փէրտահ	=	փայլ, յղկում
փիլիմ	=	հաւ
փուշմանուքիւմ	=	դրջում
ֆահաքխանա	=	թուղթի շտեմարան, թուղթի դործատուն
ֆէշիֆնի	=	պահակ, հերթապահ
ֆէսէ	=	քսակ, մախաղ, տպարակ
ֆիւրնի (= կիւրնի?)	=	վրացի
օգամ	=	քերթող, աշուղ

Résumé

L'EPISTOLAIRE DE L'ÉDITEUR PŌLOS ARAPEAN

Publié par P. SAHAG DJEMDJEMIAN

(Suite, voir *Bazmavep*, 1981, nos 1-2, p. 73-93)

Les lettres nos 8 et 10-11, publiées ici, sont elles aussi adressées, comme les précédentes, au père de l'éditeur, Hovhannēs. Elles sont datées du 27 Octobre et du 17 Novembre 1781. La lettre n° 9 manque dans le recueil. Pōlos avait traversé une longue période de désappointement, dû à l'impossibilité de se consulter avec le roi Héraclī II sur les problèmes concrets de l'organisation de la nouvelle imprimerie impériale, à cause des trop nombreux engagements du roi qui était quand même vivement intéressé à l'imprimerie. Après deux mois d'attente, Pōlos est finalement admis à de longues audiences successives où il peut présenter au roi son programme d'action et en obtenir l'agrément. Ces lettres aussi, comme les précédentes et le reste du recueil, présentent un grand intérêt pour tous les détails qu'elles fournissent sur des événements historiques contemporains, sur la vie quotidienne à Tiflis et sur les très nombreux contacts personnels de l'éditeur qui embrassent les couches les plus différentes de la société tiflissienne à partir du roi et du catholicos jusqu'aux milieux les plus humbles. Pōlos ne manque pas d'exprimer avec insistance son admiration pour le roi et d'en souligner la sympathie envers les Arméniens.

NOTES SUR QUELQUES OUVRAGES ARMÉNIENS DE PROVENANCE DOMINICAINE*

V

L'ÉTUDE DE LA PHILOSOPHIE
DANS LE COUVENT DE K'RNA

Pendant la première moitié du treizième siècle l'enseignement dans les couvents de l'ordre dominicain en Europe se limitait à la théologie. Chaque couvent possédait son «docteur» (appelé plus tard «lecteur») qui donnait chaque jour ouvrable une classe de théologie, dont la fréquentation était obligatoire pour tous les membres de la communauté, jeunes et anciens.

Jusque vers le milieu de ce siècle on ne mentionne pas de cours philosophique. Les nouveaux membres de l'ordre se recrutaient surtout dans les milieux universitaires. Beaucoup de frères avaient déjà terminé leurs études philosophiques avant de recevoir l'habit. Les autres y auront suppléé comme ils pouvaient sous

*) Nous publions posthumes les deux dernières parties inédites de cette étude du regretté Père Marc Antonius van den Oudenrijn O.P., dont les premières trois parties étaient parues en «Pazmaveb», 109 (1951), p. 40-43, 61-65, 113-117. Nous omettons la quatrième partie de cette étude, inédite, puisque une collation de cette partie avec le dernier grand ouvrage de l'auteur, *Linguae Haicanae Scriptores*, Bernae, 1960, a montré que le contenu de la partie en question avait été intégré dans ce dernier ouvrage synthétique avec certaines corrections et changements. Ce même ouvrage fait quelques allusions aux sujets traités dans les parties publiées ici sans s'y attarder davantage (cf. *ibid.*, par. 19-21, 451, 480). On trouvera dans «Handes Amsorya», 76 (1962), col. 454-459, une bibliographie des œuvres du Père Van den Oudenrijn qui fut sans doute un des meilleurs spécialistes de l'histoire et de la littérature des «Frères Arméniens» d'Italie et des «Frères Uniteurs». Nous avons retenu le texte de l'auteur tel quel nous l'avons trouvé dans nos archives en modifiant seulement en quelque cas la translittération pour l'adapter au système Hübschmann-Meillet.

LA REDACTION